

ANLAM, BAĞINTILARDAN DOĞAR

Rıza FİLİZOK

Giriş: Günümüz eğitiminde artık, bilginin yerine yahut yanına, düşünceyi koymanın zamanı gelmiştir. Bilgisayarların olmadığı zamanlarda bilginin doğrudan kendisi büyük bir değerdi ve bilgili olanlar saygı görürdü. Günümüzde ise ancak düşünen ve üreten insanlar saygıya layık olacak ve iş bulabilecektir. Bundan dolayı gençlerimizin ve eğitim dünyamızın düşünme sanatına yönelmesi bir zorunluluktur.

Fakat uzun yıllardan beri toplumumuz, yanlış yönlendirmelerle, düşünme alışkanlığını ve yöntemlerini kaybetmiştir. Onu tekrar bulmamız gerekmektedir. Kanaatimizce eğitimimizi ve insanımızı düşünmekten uzaklaştıran şey, toplumsal ihtiyaçların acil olarak karşılanması zorunluluğu oldu. Çağın gelişmelerine ve tekniklerine kısa yoldan ulaşalım derken bilimsel düşüncenin kendisini ihmal ettik. Bilimsel düşüncenin ayırt edici niteliklerinden birisi, belki de birincisi bir yarar gözetmeksizin hakikati aramaktır. Bu ise düşünmeye yönelen bir insandan boş zaman, hakikat sevgisi, sabır gibi zor bulunur şeyler ister. Acelesi olana bilimsel düşünce gülümsemez. Eski Yunan filozoflarının rahat ve sakin bir hayatları vardı ve zeytin ağaçlarının gölgesinde huzur içinde hakikat sevgisiyle derin düşüncelere d alıyorlar, kılı kırk yarararak bilginin el değmemiş zirvelerine ulaşıyorlardı. İtiraf edelim ki günümüzde birçok bilgi alanı düşünmeyi keşfetmemiş olanlara kapalıdır. Düşünmeyi öğrenmeden onları ancak ezberleyebiliriz ve ezberletebiliriz ama asla yaratıcı olarak kullanamayız, onlar yardımıyla yaratıcı düşünceye ulaşamayız.

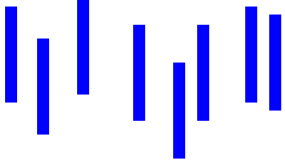
Anlam olguları, oldukça karışık, güç anlaşılır olgulardır. Ama güç olduğu ölçüde de önemli ve yararlıdır. Her türlü metnin doğru anlaşılması anlam olgularının kavranmasıyla mümkündür. Çağımızda anlam biliminin hızla ilerlemesinin sebeplerinden birisi bilgisayar teknolojisinin ihtiyaçlarını karşılama zorunluluğudur. Düşünen, konuşan, anlayan bilgisayarların, robotların yaratılmasında en büyük pay anlam bilimcinin olacaktır. Bundan dolayı anlam olgularını kavramaya yönelmenin zamanı gelmiştir.

Günlük hayatımızda duyduğumuz sözleri, okuduğumuz yazıları, çevremizde olup biten şeyleri anlamaya çalışır yahut anlarız. Ancak onlara verdiğimiz anlamların çok zaman sadece onlar arasındaki **bağıntılardan**, ilişkilerden doğduğunu pek fark etmeyiz. Evet! Anlam çok zaman

kelimelerden, nesnelere değil onlar arasındaki **bağıntılardan** ve **farklardan** doğar.

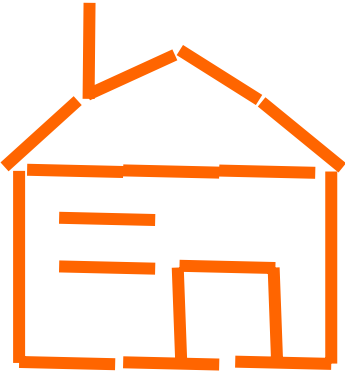
Anlamın nasıl olup da bağıntılardan doğduğunu önce gorsel nesnelere üzerinde kavrayalım:

1) Önce elimize birkaç çubuk alalım:

2) Sonra bu çubuklarla değişik kompozisyonlar yaratalım:

EV

Yahut onlardan matematiksel işaretle yapalım:

+ - = < > ≥ ≤

Görüldüğü gibi kullandığımız çubuklar aynı olduğu halde, düzenlenince sihirli bir el dokunmuş gibi onlardan harfler, kelimeler, resimler ve matematiksel işaretler doğmuştur. Birinci şekilde "**Ev**" yazısı, ikinci şekilde bir **ev resmi**, üçüncü şekilde **matematik işaretleri** elde ettik. Onlar, bu anlamlarını çubuklara verdiğimiz düzenden (kompozisyon!) ve aralarındaki **bağıntı**dan aldılar. Çubukların birbirine bağlanma şekilleri değiştikçe anlamları da değişti.

Bizler dilimizi kullanırken de aynı şeyler olmaktadır: Kelimeler, cümleler, paragraflar anlamlarını onlar arasında bulunan bağlantılardan alırlar. Bundan dolayı anlam incelemesi, büyük ölçüde bağlantıların incelenmesidir. Anlam o derece soyuttur ki onu doğrudan incelemek mümkün değildir. Ama anlam yaratan somut bağlantıları görmek ve göstermek mümkündür.

Aşağıdaki şekillerde cam ve kağıt parçaları farklı şekillerde düzenlenerek, farklı bağlantılar kurulmuş, anlamı farklı nesnelere yaratılmıştır:

Vazo resminde cam parçaları, şemsiye ve ördek resimlerinde kağıt parçaları farklı biçimde düzenlenmiş, yeni bağıntılar kurulmuş ve böylece anlamı farklı olan nesnelere doğmuştur.

Buradan **anlamı incelemek demek, büyük ölçüde bağıntıları incelemek demektir** sonucuna varıyoruz. Anlam incelemesi yaparken, işe bağıntıları incelemekten başlamamız gerekmektedir.

Şimdi de şu soruyu sormamız gerekiyor: **Peki, "bağıntı" nedir?** Yukarıdaki görsel şekillerde bağıntı, şekillerin birbirine göre konumları olarak, yakınlık, uzaklık, paralellik, zıtlık, açı vb. olarak karşımıza

çıkılmaktadır: = ve + işaretlerindeki çubukların anlamını belirleyen onların birbirine göre konumlarıdır. Birincisi paralel, ikincisi karşıt doğru parçalarından oluşmaktadır. Anlamı yaratan da bu iki nesne arasındaki konumlanma farkıdır. Dilde de durum aynıdır. Kelimeler, cümle unsurları, metin parçaları anlamlarını büyük ölçüde birbirlerine göre konumlarından alırlar. Bu basit olgu bize şunu öğretmektedir:

- 1) **Anlam, mukayeseden doğar:** + işaretiyle karşılaştığımızda onun diğer matematik işaretlerinden farkını zihni bir karşılaştırma, mukayese yaptıktan sonra anlarız. Eğer düşey çizgisi olmasaydı, ona "eksi" derdim.
- 2) **Anlam farklardan doğar:** "Kulübe, ev, saray" kelimeleri anlamlarını birbirleriyle farklarından alırlar. Bu üç kelimenin hem ortak yönleri, hem farkları vardır. "Kulübe, ev, saray" dizisindeki her kelimenin anlamını belirleyen ise diğerlerinden farklı olan yönüdür.

Bu durumda bağıntı incelemelerinin bir **konum** incelemesi olduğunu, bunun da beraberinde **mukayeseyi** ve **fark** tespitini gerektirdiğini söyleyebiliriz.

Anlam biliminde kelimelerin, cümle öğelerinin, metin birimlerinin birbirleriyle nasıl bağıntılar kurduğu ayrı ayrı ve ayrıntılı bir biçimde incelenir. Böylece anlamın nereden ve nasıl doğduğu kesin bir biçimde gözlenir. Anlam yaratan bağıntı tiplerinin başlıcaları şunlardır:

1) Sözlükte yer alan kelimeler arasındaki bağıntılar: Sözlüklerde bir dilde bulunan kelimeler alfabetik bir düzende yer alır. Alfabetik düzen pratik olmakla birlikte kelimeler arasındaki bağıntıları parçalayan bir düzen oluşturur ve kelimeler arasındaki bağıntıları tam olarak kavramamızı engeller. Bir dilde anlam yönünden ilişkili kelimeler, birbirine bağlı salkımlar, **kelime alanları, anlam alanları** oluştururlar. Anlam bilim öncelikle kelimeler arasındaki bu tür ilişkileri inceler:

"Tay, at, beygir, kısrak, aygır" kelimeleri Türkçe'de bir anlam alanı oluşturur ve bu kelimelerin her biri anlamını birbirine göre olan konumundan alır:

- 1) "tay ve at" kelimeleri küçükten büyüğe doğru giden bir derecelenme ilişkisi içinde yer alır.
- 2) "at ve beygir", işleve, göreve göre yapılmış bir ayrımı ifade eder. Beygir'in attan farkı, yük çekmekte kullanılmasıdır.
- 3) "kısrak ve aygır", atların cins farkını ifade eder. İki kelime arasında bir cins bağıntısı vardır.

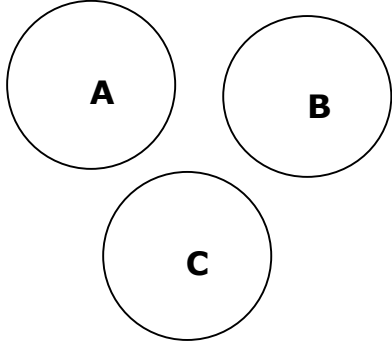
Buradan çıkarabileceğimiz sonuç şudur: "Tay, at, beygir, kısrak, aygır" kelimeleri "Türkçenin anlam sistemi"nde üç ayrı ilke ile sınıflandırılmıştır ve bu kelimeler, anlamlarını bu sınıflandırmadan alırlar. TDK'nun Resimli okul sözlüğünde Beygir" kelimesinin sadece "at" kelimesiyle açıklanmış olması noksan tanımın tipik bir örneğidir ve "x=y" yahut "y=x" demek gibidir, bize yeni bir şey öğretmez. Kelimelerin tanımında, bağıntıların, konumun, sınıflamanın, farkın göz önünde bulundurulması gerekir.

Anlam bilimci Guiraud, kelimeleri birbiriyle bağıntıları içinde **üç sınıfa** ayırır: Kelimeler, genel olarak birbiriyle ya **ayırt edici**, ya **sınıflayıcı**, ya da **anlamlayıcı** bağıntılar, ilişkiler içindedir ve bunun sonucunda ayırt edici, sınıflayıcı, anlamlayıcı görevler yüklenirler. Bir cümlede Kelimeler arasında bağıntı yoksa anlam da yoktur; kelimeler sadece belirticidir. Kelimeler, kapsama bağıntısı içinde olabilir, bu durumda işaretlerin **tanımı** vardır; İşaretler kesişim kümesi bağıntısı içinde olduklarında ise **anlam** taşırlar. "Kuş" "vida", "kalem" gibi birbirinden ayrı, aralarında hiçbir ilişki kurulmamış üç işaret, bize hiçbir şey ifade etmez. Buna karşılık, "varlık", "hayvan", "insan" işaretleri arasında bir ilişki kurulmamış olsa da bu kelimelerin işlemlerinden doğan bir kapsama ilişkisi vardır. Bunlar, farklı soyutlama derecelerini ifade ederler. Buna karşılık "Kuş yuvaya döndü" gibi bir cümleyi oluşturan kelimeler ise anlam yönünden bir kesişim kümesi oluştururlar; yani aralarında ortak ve farklı olan yönler vardır. Yani bu cümleyi oluşturan kelimelerin anlam birimciklerinden bazıları ortak, bazıları farklıdır: Ortak öğelere örnek verelim: "kuş" ve "yuva" kelimelerinde "canlılık" anlam birimciği ortaktır.

Bu bağıntıları şekiller yardımıyla açıklayalım:

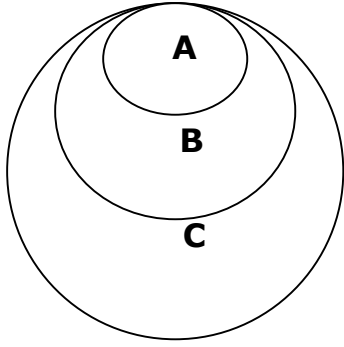
1) Ayırtedici bağıntılar: Bu durumda kelimeler arasında hiçbir bağıntı yoktur:

"Dam, saksagan, kalem"

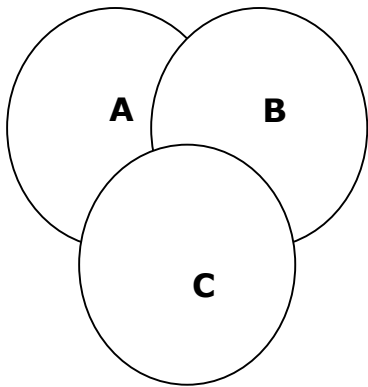
2) Sınıflayıcı bağıntılar: Bu durumda Kelimeler, kapsama bağıntısı içindedir:

"Okul, sınıf, kürsü"

3) Anlamlayıcı bağıntılar: İşaretler, kesişim kümesi bağıntısı içinde olabilirler . Ortak bir kesişim kümesi vardır, yani ortak olan "en küçük anlamlı birim"leri (sem) vardır.

"Okul, öğretmen, öğrenci"

Aralarında münasebet bulunmayan kelimeler bir cümle oluşturduğunda hiçbir şey ifade etmezler yani işaretler arasında bağıntı yoksa anlam yoktur:

" *Vida, okula gitti.*" "Gitmek" fiili ile "vida" kelimesi arasında ortak bir anlam birimi (sem) yoktur. Bundan dolayı cümle anlamsızdır.

Mantık biliminde de benzer bir sınıflandırma kullanılır: Bu bilim dalına göre iki kavram arasında dört türlü ilişki vardır: Bu ilişkiler, **eşitlik, ayrılık, tam girişimlik ve eksik girişimlik**dir: Eğer iki kavramdan herbiri diğerinin bütün bireylerini karşılarsa aralarında eşitlik vardır (konuşan ve gülen gibi); iki kavramdan biri diğerinin hiçbir bireyini içine almazsa aralarında ayrılık vardır (insan ve at gibi); İki kavramdan yalnız biri diğerinin bütün bireylerini içine alırsa aralarında tam girişimlik vardır (hayvan ve at gibi); iki kavramdan herbiri diğerinin bazı bireylerini içine alırsa aralarında eksik girişimlik vardır (memeli ve balık gibi).

2) Cümlede düzlemindeki bağıntılar:

a) Sıralama eksenli bağıntıları: Bir cümlenin öğeleri arasındaki ilişkilerdir. Bir cümle içindeki kelimeler çevresindeki kelimelerle ilişki halindedir. Bu ilişki içinde onlar yeni anlamlar kazanırlar. "Kitap aldım, Karar aldım, Soğuk aldım" cümlelerinde aynı fiil, yanındaki kelimelere göre farklı anlamlar kazanmıştır. Bu, söz diziminden (sentaks) doğan anlamdır. "Yüz kişi geldi." cümlesindeki "yüz" kelimesinin "Yüz kızartıcı suçları yoktu." cümlesindeki "yüz" kelimesinden farklı bir anlama sahip olduğunu kelimenin sıralama eksenindeki yeri ve çevresindeki kelimelerle bağıntısından anlarız. "Mahkûm oldu" ile "Mahkûmu oldu." cümlelerinin farkını söz dizimi ekseninde gerçekleşen değişiklikten anlarız.

"Kedi fare yedi." cümlesi ile, "Fare kedi yedi." cümlesinin anlamı aynı değildir.

b) Seçme eksenini bağıntıları: Kelimeler, cümlede yer almayan işaretlerle, kelimelerle de bağıntı halindedir. Meselâ bir metinde yer alan "taş" kelimesi, metinde yer almayan baş, yaş kelimeleriyle tamamen ses çağrışımına dayalı bir ilişki halindedir; benzer bir seriyi taşkın, taşmak, taşıt kelimeleriyle kurar; taşçı, taşlık, taşçılık, taşlama kelimeleri ile kök birliğine dayanan ayrı bir seri kurar; kaya, çakıl, kum kelimeleriyle anlam yakınlığına dayanan ayrı bir seri oluşturur. Bu serilerin kuruluşu tamamen serbest çağrışımlara dayanır. Her çeşit çağrışım, yeni bir sınıf oluşturabilir. Çağrışım ilişkilerinin kurduğu düşey eksene "**seçme eksenini**" **Axe paradigmatische** (paradigmatic axis - paradigmatische Achse) adı verilir. Seçme eksenini, bir cümle kurarken dilin her kelime için bize sunduğu bir "menü" olarak tanımlanabilir.

Sıralama ve seçme eksenlerini bir örnek üzerinde basit bir şekilde şöylece gösterebiliriz: "O bayramda burada kalacak." cümlesini ele alalım. Aşağıdaki tabloda yatay sütunlar "sıralama eksenini ifade etmektedir; düşey sütunlar, dilin "seçme eksenini"ni ifade etmektedir. Yan yana bulunan öğeler "görev birimi bağıntıları" içindedir, alt alta gelen öğeler ise "seçme bağıntıları" içindedir. Her kelime değerini bu çift ekseninde kazanır:

o	Bayramda	burada	kalacak
Ahmet	29 Ekimde	Ankara'da	oturacak
Bizimki	tatilde	evde	olacak
Arkadaşım	o gün	evden	çıkmayacak

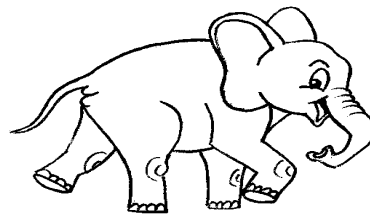
Cümlede yapılan bu değişiklikler, eş anlamlılığı olduğu kadar, karşıtlığı da ifade ederler. Seçme eksenini hem bir benzerlik hem bir karşıtlık eksenidir, dilin sunduğu imkânların bir listesidir.

Bazı kelimeler, bütün anlamını yanındaki kelimelerden, yani sıralama ekseninden alırlar:

Şu örneği inceleyelim:

büyük karınca

küçük fil

Büyük karınca mı büyüktür, küçük fil mi? Bu örnek bize bazı sıfatların yanındaki kelimeye göre "göreceli" bir anlamı olduğunu göstermektedir.

Seçme ekseninde kelimelerin karşıtları yani mukabilleri (opposition) bulunur. Kelimelerin karşıtlık sistemleri, çok zaman değişik dillerde farklılık gösterir. Bundan dolayı yabancı bir dil öğrenenler karşıt kelimeleri seçerken çok zaman yanılırlar. Türkler ve Japonlar için "dağ" kelimesinin karşıtı "deniz"dir. Biz, dağları, denizleri aştığımızı söyleriz. Amerikalı için ise "dağ" kelimesinin karşıtı "vadi"dir. Karşıt kelime bağıntıları her dilde farklıdır. Gerek ana dili öğretiminde gerek yabancı dil öğretiminde dilin bu tür bağıntılarının öğretilmesi oldukça önemli bir iştir.

İşaretlerin Seçme Ekseni İlişkilerini şöyle özetleyebiliriz:

a) Karşıtlık, mukabiliyet ilişkisi (opposition):

"Kitap, gazete, dergi, broşür" gibi bir kelime kümesinin en azından bir ortak anlam birimciği (sem) vardır; diğer taraftan her birini diğerinden ayıran en azından bir farklı anlam birimciği vardır, bundan dolayı herbiri diğerinin karşıtı, mukabili (opposition) durumundadır.

b) Dahil olma, içerme ilişkisi (inclusion):

Meyva kelimesi, "Elma, armut, karpuz, kavun" kelimelerini içerir. Bu bir içerme ilişkisidir.

Bazı kelimeler ard arda içerme ilişkisi içindedir: "Hayvan" kelimesi (semem), kaburgalı kelimesini, kaburgalı kelimesi insan kelimesini içerir. Fakat buna karşılık insan, kaburgalıyı, kaburgalı, hayvanı içerir. Her insan kaburgalıdır, ama her kaburgalı insan değildir; her kaburgalı hayvandır, ama her hayvan kaburgalı değildir.

İçlem (compréhension) halinde, "Elma, armut, karpuz, kavun" kelimeleri "meyva" kelimesini kapsar; kaplam (extension) halinde; "meyva" kelimesi, "Elma, armut, karpuz, kavun"u kapsar.

İşaretlerin Sıralama Ekseni İlişkilerini şöyle özetleyebiliriz:

a) İştirak ilişkisi (participation): Bazı kelimeler, birbirini gerektirirler. Buna iştirak ilişkisi denir: Mesela "Anne", ancak "çocuk" kelimesiyle tanımlanabilen bir kelimedir.

b) Çağrışım ilişkisi (association): Her kelime, çeşitli ilişkilerle birçok kelimeyi çağrıştırır. Bir varlık yahut bir kelime, **ya benzerliğinden ya da bitişikliğinden dolayı** bizlere pekçok başka varlık ve kelimeyi hatırlatabilir. Meselâ tilki birçok dilde kurnazlığı çağrıştıran bir kelimedir. Çağrışımlar, temel olarak ferdî niteliklidir ve sonsuz sayıdadır. Bununla birlikte dilin belli bir döneminde, belli bir kültür çevresinde kelimelerin kalıplaşmış belirli bir çağrışım alanı oluşturduğu kabul edilebilir.

"Kitap" kelimesinin diğer kelimelerle kurduğu anlam ilişkilerini şöyle bir tablo halinde gösterebiliriz:

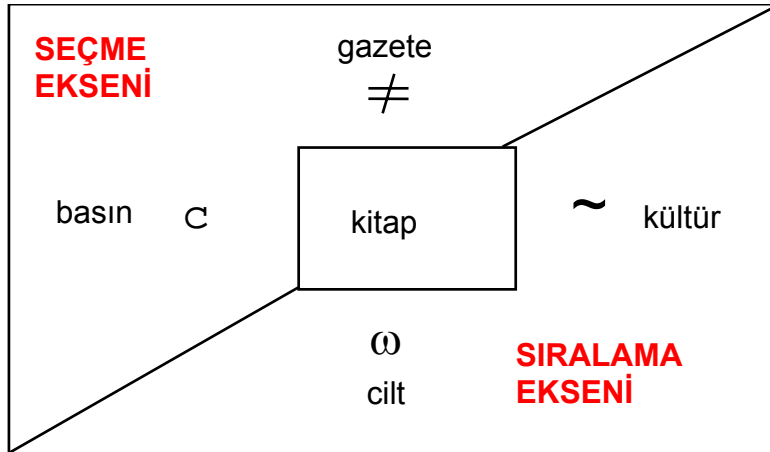
Kullanılan işaretler:

≠ : Karşıtlık ilişkisi

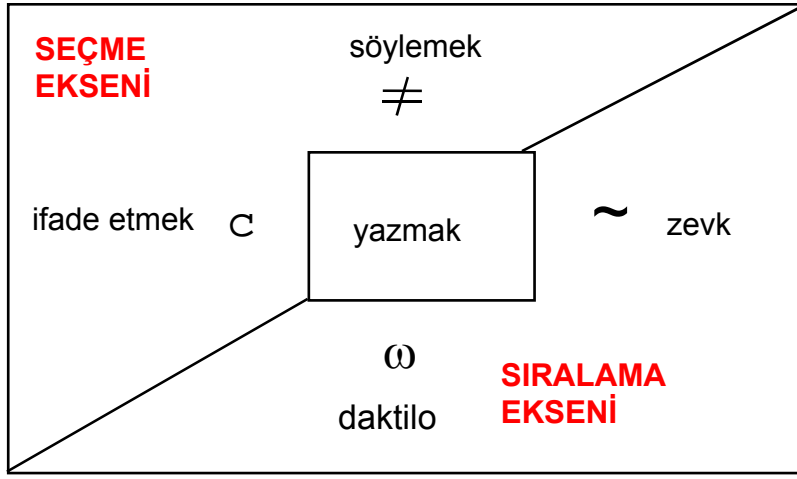
C : İçerme ilişkisi

⊖ : İştirak ilişkisi

~ : Çağrışım ilişkisi

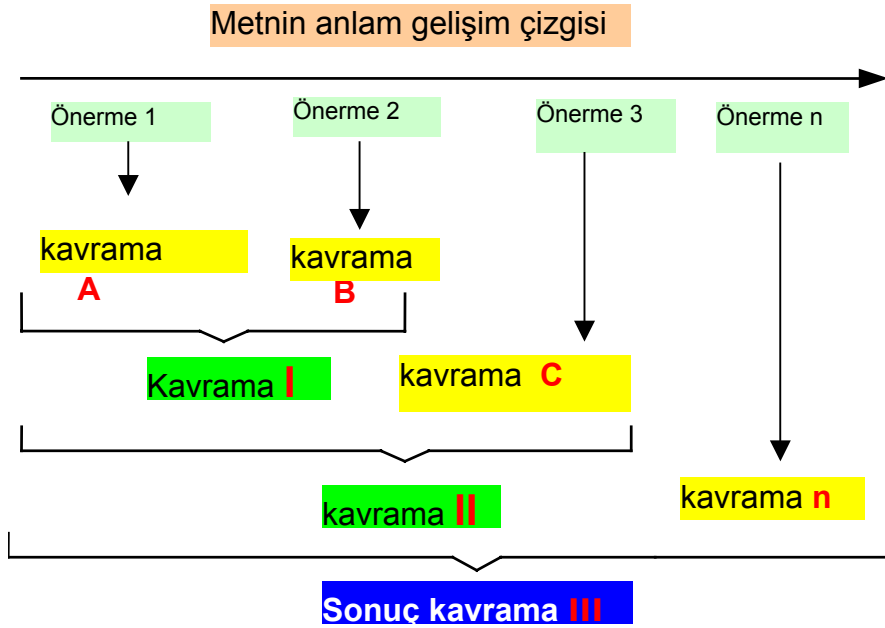

"Yazmak" kelimesinin diğer kelimelerle kurduğu anlam ilişkilerini şöyle bir tablo halinde gösterebiliriz:

3) Metin Düzlemindeki bağıntılar:

Metin anlam bilimi, metnin kavranma düzeyleriyle ilgilenir, kapalı metinlerle meşgul olur. Kapalı bir metin (texte), söz dizimi yönünden belirlenmiş, anlam bilimi yönünden bağlanmış bir önermeler dizisidir. Gerek kültürlerin yarattığı atasözü, koşma, gazel, kaside, hikâye, roman gibi formlar, gerek diyalog gibi hale bağlı formlar kapalı bir metin sayılabilir. Metin anlam bilimi, metni okurken ard arda elde edilen kavrayışların toplam bir kavrayışa ulaşım şemalarını ve mantığını inceler. sonuç kavrayışı araştırır¹

Bu tablo bir metni okurken oluşan "kavrama"nın nasıl aşamalar geçirdiğini ve nasıl bir sonuca ulaştığını göstermektedir. Meselâ bir

¹ Potier, Linguistique Générale, s.79.

metnin özetini veren başlıklar, "sonuç kavrama"yı ifade eder: "Çok Bilen Çok Yanılır" bir eserin sonuç kavramasıdır. Fakat her zaman metin başlıkları sonuç kavramayı ifade etmez.

Sonuç kavrama, bütün kavramaların matematiksel toplamı manasına gelmemektedir. Metin anlambilimi, ilk kavramalardan daha genel kavramalara geçerken ilk kavramaların bazılarını eler. Bir romanın ilk sahifelerinde tasvir edilen bir odadaki perdelerin meselâ mavi olduğunu kavrarız. Ancak bu romanı bitirdiğimizde vardığımız sonuç kavramanın içinde bu perdelerin rengiyle ilgili bir unsur bulunmaz, okuyucuların büyük bir kısmı bu ayrıntıları hatırlamaz.

Tahsin Yücel, Lévi-Strauss'un metinlerin anlam bağıntılarını çözümleme yöntemini şöyle özetlemektedir: " Sözü geçen bilgin, bir efsaneyi (mit) **anlatmak** için, bunu soldan sağa, yukarıdan aşağıya doğru okumanın (**diachronique** okuma) yeterli olduğunu, ama **anlamak** söz konusu olunca, bu alışılmış okumanın yetmeyeceğini, birbirleriyle bağıntılı unsurları kolonlara ayırarak okumak (**synchronique** okuma) gerektiğini belirtmektedir. Bu ise, eserin unsurlara ayrılmasını (la **décomposition**), sonra da başka bir açıdan ve eserin ilk şeklinde bulunmayan bir açık yapı içinde yeniden kurulmasını (la **recomposition**) içermektedir. Bu yeniden kurma sırasında en çok dikkat edilmesi gereken şey, elbette, birbirlerinden farklı ya da birbirlerine zıt kavramlar arasındaki çeşitli **bağıntılar** bulmaktır. Bu bağıntılara göre gruplandırmalar ise, Russell'ın belirttiği gibi, nesnelere ancak niteliklerinin bütünüyle tanımlanabildiklerine göre, kavramların eserde büründükleri niteliklerin bütününe göre tanımlanmasıyla yapılacaktır." ²

4) DIŞ BAĞINTILAR: Yazılı veya sözlü her türlü metin içinde doğmuş olduğu şartların izlerini taşır ve bu şartlarla sıkı bağlantılar içindedir. Birçok sözü doğru anlayabilmemiz için o sözün **kim tarafından, nerede, ne zaman, hangi şartlarda** söylendiğini bilmemiz gerekir. Bunlar, sözün dış bağlamlarını oluşturur. Söylenen sözlerin onu söyleyene, söylenme yeri ve zamanına göre anlamları değişir. Sözün **dış bağlamlarını** "pragmatik" adlı bilim dalı ele alır ve sözün doğuş şartlarıyla ilişkisini ortaya koyar. (Pragmatik hakkında bilgi edinmek için sitemizin ilgili bölümüne bakınız.)

Görüldüğü gibi anlamın araştırılması, büyük ölçüde bağıntıların, bağlantıların araştırılmasıdır.

©<http://www.ege-edebiyat.org>

²Tahsin Yücel, *L'imaginaire de Bernanos*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, 1969, s. 120.